

Linus Venclauskas. **Tekstų byla: lietuvių antisemitinis diskursas nuo XIX a. antros pusės iki 1940 metų.** Vilnius: Versus, 2022. 487 p. ISBN 978-9955-829-45-4

Žydų studijos (judaistika) Lietuvoje yra labai jaunos. Neskaitant kelių atsitiktinių publikacijų tarpukariu, jų pradžia turėtume laikyti XX a. paskutinį dešimtmetį. Sovietinėje Lietuvoje, kitaip nei, pavyzdžiui, Lenkijos Liaudies Respublikoje, nebuvo jokių nuoseklių institucionalizuotų ar net pavienių tyrimų, kuriuos be išlygų galėtume įvardyti judaistika. Nors prabėgo trys dešimtmečiai, net ir šiandien nėra akademinės mokyklos, nemokame jidiš ir hebrajų kalbų, vyravo ir vis dar yra stipri etnocentrinė pasaulėžiūra – tai vienos svarbiausių kliūčių pradėti bei plėtoti tokius tyrimus. Nenuostabu, kad tokioje situacijoje istorikai pirmiausia pradėjo analizuoti stereotipus bei įvaizdžius. Lietuvių mokslininkai tokius tyrimus gali nesunkiai atlikti, nes tam nereikia mokėti žydų kalbų ar pažinti žydiško pasaulio. Todėl jau kelis dešimtmečius publikuojami darbai, skirti būtent šiai tematikai (Liudo Truskos, Vyganto Vareikio, Vlodo Sirutavičiaus ir kt. publikacijos¹). Nors tai tik pirmieji žingsniai, tačiau jie labai reikšmingi tiek patys savaime, tiek ir kaip įvadas į visapusiškesnes žydų studijas. Šiuolaikinėje Lietuvoje kiekvienas darbas, skirtas šiai tematikai, yra svarbus.

Šiai problematikai skirta ir čia recenzuojama Lino Venclausko monografija, parengta pagal 2008 m. Vytauto Didžiojo universitete apgintą disertaciją. Beveik 15 metų, prabėgę nuo disertacijos parengimo iki knygos pasirodymo, yra ilgas laiko tarpas. Ši monografija, kaip rašo autorius, „nėra disertacijos perspausdinimas. Knygoje pateikiama daugiau

¹L. Truska, V. Vareikis, *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje*, Vilnius, 2004; L. Truska, *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio. Antisemitizmo Lietuvoje raida*, Vilnius, 2005; V. Vareikis, Tarp Valančiaus ir Kudirkos: žydų ir lietuvių santykiai katalikiškos kultūros kontekste, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 14, 1999, p. 79–96; tas pats, Tolerancija ir atskyrimas: Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius, Lietuvos katalikų bažnyčia ir žydai, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 20, 2002, p. 91–103; V. Sirutavičius, Kai prietarai tampa prievarta: kaltinimai žydams vartojant krikščionių kraują. Kelių atvejų Lietuvoje analizė, *Kai ksenofobija virsta prievarta. Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a. – XX a. pirmoje pusėje*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Vilnius, 2005, p. 99–116; tas pats, Notes on the Origin and Development of Modern Lithuanian Antisemitism in the Second Half of the Nineteenth Century and at the Beginning of the Twentieth Century, *The Vanished World of Lithuanian Jews*, ed. A. Nikžentaitis, S. Schreiner, D. Staliūnas, Amsterdam and New York, 2003, p. 59–69 ir kt.

ir įvairesnės medžiagos“ (p. 9). Vadinas, tekstas pildytas, tad turime jį traktuoti kaip 2022 m. pasirodžiusią knygą, o ne 2008 m. apgintą disertaciją. Juoba kad knygoje yra nuorodų į literatūrą, paskelbtą per pastarąjį dešimtmetį, tiesa, ne visa ji pateko į knygos gale esantį literatūros sąrašą.

Kaip knygos objektą L. Venclauskas nurodo „lietuvių ir žydų bendruomenių santykių projekcijas 1883–1940 m. Knygoje aptiriamos lietuvių ir žydų priešpriešos, ir skirtybės, kurias mato lietuvių autoriai“ (p. 9). Vėliau paaiškinama, kad dėmesio centre bus ne visos projekcijos, bet „lietuviškojo antisemitizmo diskurso genezė ir raida“, t. y. tik tos, kurios pabrėžė neigiamus vaizdinius ir buvo orientuotos į konfrontaciją. Toliau autorius nurodo ir konkrečius tyrime sprendžiamus uždavinius:

a) nustatyti kokiais epitetais, įvaizdžiais ir stereotipais skaitytojams buvo pristatoma Lietuvos žydų bendruomenė, kaip jie kito per tiriamąjį laikotarpį; b) ar antisemitizmo diskurso formavimuisi turėjo įtakos ideologinė spaudos orientacija; c) kokie pagrindiniai panašumai ir skirtumai rašant apie Lietuvos žydų bendruomenę egzistavo skirtingose ideologinėse stovyklose; d) į kokias žydų savybes buvo kreipiamas skaitytojo dėmesys: į skirtingą religiją, rasę, papročius, moralę, profesiją ir pan. ir kaip jos kito mūsų analizuojamu laikotarpiu; e) atskleisti modernaus lietuviškojo antisemitizmo diskurso pagrindines retorines figūras ir pabandyti įvardyti, kas lėmė tokią raišką; d) įvertinti 1939–1940 m. VSD pranešimuose esančią antisemitinio pobūdžio informaciją² ir pristatyti šio laikotarpio M. Römerio situacijos vertinimą³ (p. 32–33).

Kaip matėme, pirmasis tyrimo uždavinys susijęs su vaizdinių kaitos fiksavimu. Autorius elgiasi logiškai, pasirinkdamas chronologinį dėstymo būdą, tačiau dėl kažkokių priežasčių jo nuosekliai nesilaiko. Pavyzdžiui, Žemaičių vyskupo Motiejaus Valančiaus tekstai apie žydus analizuojami jau aptarus XIX a. pabaigos nelegalią lietuvišką spaudą, nors vyskupo tekstai pasirodė anksčiau už tuos periodinius leidinius. Vėliau monografijoje dar atsiranda atskiras skyrius apie „žydų klausimui“ skirtas knygas, kurios publikuotos tiek XIX a. pabaigoje, tiek tarpukariu. M. Valančiaus tekstų analizė įneša dar ir papildomos painiavos, nes, kaip jau minėjau, autorius žada sutelkti dėmesį į „lietuvių ir žydų bendruomenių santykių projekcijas 1883–1940 m.“⁴ (M. Valančius mirė 1875 m.), nors knygos pavadinime kaip pirminė tyrimo data nurodyta XIX a. antroji pusė.

Daugiau kaip pusė amžiaus (1883–1940) yra ilgas laikotarpis. Tokių chronologinių rėmų pasirinkimas turi tiek plusų, tiek ir minusų. Jis leidžia pamatyti vaizdinių apie

² Čia, panašu, ne visai tiksliai suformuluota. Autorius turėjo galvoje ne „VSD pranešimuose esančią antisemitinio pobūdžio informaciją“, bet VSD pranešimuose esančią informaciją apie antisemitizmo (taip pat antižydiško smurto) apraiškas ano meto Lietuvoje.

³ Ir šiuo atveju norėta pasakyti, kad dėmesio centre – M. Römerio požiūris į tuometinius lietuvių ir žydų santykius, o ne „M. Römerio situacijos“ vertinimas.

⁴ Išvadose taip pat kaip pirmoji chronologinė riba nurodomi 1883 m.

žydus tvarumą bei kaitą, bet kartu neleidžia įsigilinti į konkretaus leidinio propaguotą ideologiją ir „žydų klausimo“ vietą joje, paieškoti nepublikuotų šaltinių, kurie paaškindų vienų ar kitų tekstų (ne)atsiradimą ar netgi poveikį⁵. Pasirinkus tokį ilgą tiriamąjį laikotarpį, matyt, nelieka laiko ir jėgų komparatyvistikai. Bandant detalai atsakyti į klausimą apie išorines įtakas, reikėtų nemažai dėmesio skirti tiems antisemitiniams diskursams, kurie, tikėtina, galėjo turėti didžiausią įtaką: lenkiškajam, vokiškajam ar prancūziškam⁶.

L. Venclauskas pasirinko labai detalų (priekabus skaitytojas galėtų pasakyti, smulkmenišką) žydus vaizduojančių tekstų pristatymą. Kartais autorius diskutuoja su ankstesne istoriografija, taip palengvindamas skaitytojo darbą, tačiau įvadinėje dalyje, išvadose ar tekste galėjo būti aiškiau pasakyta, kokią naują žinią apie antisemitizmą, lyginant su ankstesne moksline literatūra, mums suteikia toks išsamus žydus vaizduojančių tekstų pristatymas⁷.

L. Venclausko tyrimas patvirtino kitų mokslininkų išvadą apie dominavusį žydo kaip išnaudotojo vaizdinį lietuviškoje periodikoje nuo pat nelegalios spaudos leidimo pradžios. Tačiau pasirinkęs ilgą chronologinį laikotarpį, autorius gali stebėti minėto vaizdinio dinamiką:

Žvelgiant šiuo aspektu, fiksuotinas ir tam tikras žydų – ekonominių lietuvių išnaudotojų – stereotipų ciklas. Itin daug dėmesio šiai problematikai skirta lietuvių periodikos leidybos pradžioje XIX a. antroje pusėje, XX a. antrame ir trečiojo dešimtmečio pradžioje ši tematika nueina į antrą planą, kol vėl intensyviai ja domėtis imama ketvirtame dešimtmetyje. (p. 457)

⁵ Liūdnei pagarsėjusios M. Beilio bylos atveju, kuriai skirta dėmesio ir recenzuojamoje knygoje (p. 213), „Viltis“ apie ją nerašė, nes, iš vienos pusės, pogromus laikė smerktinu veiksnu, bet iš kitos pusės, nenorėjo palaikyti lietuvių konkurentų – žydų: D. S t a l i ū n a s, *Enemies for a Day: Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*, Budapest–New York, 2015, p. 67–68. O Petro Leono straipsnis „Lietuvos ūkininke“, kuriame smerktas kun. Justinas Bonaventūra Pranaitis, palaikęs caro valdžios kaltinimą prieš Mendelį Beilį, vėliau atsisuko prieš šį laikraštį, kai kitais metais jis prarado dalį prenumeratorių: ten pat, p. 82–83.

⁶ Paminėsime tik keletą darbų, skirtų lenkiškojo antisemitizmo genezei bei raidai: B. Porter, *When Nationalism Began to Hate: Imagining Modern Politics in Nineteenth-century Poland*, New York–Oxford, 2000; T. R. Weeks, *From Assimilation to Antisemitism: The “Jewish Question” in Poland, 1850–1914*, DeKalb, 2006; G. Krzywiec, *Szowinizm po polsku. Przypadek Romana Dmowskiego (1886–1905)*, Warszawa, 2009.

⁷ Problema dar yra ir ta, kad recenzuojamos monografijos autorius neatsižvelgė į nemažai publikacijų, skirtų šiai problematikai, visų pirma Klausio Richterio darbus: M. Z a l k i n, *Antisemitism in Lithuania, Antisemitism in Eastern Europe: History and Present in Comparison*, ed. H.-Ch. Petersen, S. Salzborn, Frankfurt am Main, 2010, p. 135–170; K. R i c h t e r, *Antisemitism, ‘Economic Emancipation’ and the Lithuanian Co-operative Movement before World War I*, *Quest: Issues in Contemporary Jewish History*, July 3, 2012, https://www.quest-cdejournal.it/wp-content/uploads/file/Q03/11_Richter_rev_DEF.pdf [žr. 2022 10 15]; to paties, *Antisemitismus und die litauische Intelligenzija (1900–1914)*, *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, 21 (2012), S. 89–114; to paties, *Antisemitismus in Litauen. Christen, Juden und die „Emanzipation“ der Bauern (1889–1914)*, Berlin, 2013.

Išvada įdomi, tik nežinau ar įtikinama, nes katalikiškos pakraipos leidiniai, dalį kurių skaitė L. Venclauskas, šį vaizdinį intensyviai propagavo ir XX a. pradžioje⁸. Be to, už šio tyrimo lauko liko tokie svarbūs XX a. pradžioje lietuviškos periodikos flagmanai kaip „Vilniaus žinios“, „Viltis“, „Nedėldienio skaitymas“.

Daug dėmesio knygoje skirta katalikiškos orientacijos leidiniams. Teigiama, kad „XIX a. paskutiniais dešimtmečiais žydai tradiciškai sieti su krikščionybės ir judaizmo įtampa ir iš to kilusiais dievažudystės, ritualinės žmogžudystės ir kitais stereotipais.“ Vėliau, rašo L. Venclauskas, žydai vaizduoti kaip krikščionims kenksmingų ideologijų adeptai, žydų ir lietuvių santykiai kontekstualizuoti per „dvi skirtingas moralines sistemas“, ketvirtajame deš. liko mažiau konkretybių, lietuvių ir žydų santykiai vertinami atsižvelgus į tautinės valstybės idealą (p. 458). Negaliu įvertinti autoriaus išvadų, susijusių su tarpukario Lietuva, bet apibendrinimas, kuriame kalbama apie katalikiškos orientacijos leidinius XIX a. pabaigoje, man regis, prieštarauja knygoje pateiktai analizei, iš kurios matosi, kad religinių motyvų pasitaiko retai, o dominuoja vis ta pati žydų ekonominės veiklos kritika (p. 68–96, 143–173).

Manau, kad L. Venclauskas teisus, tvirtindamas, kad tarp XIX a. pabaigoje skirtingas lietuvių ideologines sroves reprezentavusių laikraščių nebuvo esminių skirtumų vaizduojant žydus. Taip pat galima sutikti su teiginiu, kad skirtumai išryškėjo apie 1905 m., kai liberalioji bei socialdemokratinė spauda prioritetą pradėjo teikti lietuvių ir žydų bendradarbiavimui, neutraliam žydų gyvenimo ir veiklos aprašymui (p. 459). Tiesa, teiginį apie konservatyviosios pakraipos leidinių nesikeičiantį požiūrį, matyt, reikėtų patikslinti. Reikalas tas, kad, kaip jau minėta, recenzuojamoje knygoje analizuojama tik dalis po 1905 m. leistos lietuviškos periodikos ir į tyrėjo dėmesio lauką nepateko, pavyzdžiui, viltininkų spauda, kurioje taip pat vengta publikuoti antisemitinius tekstus⁹, todėl, matyt, tiksliau būtų sakyti, kad ne visa konservatyvioji (ar dešiniojo flango) spauda toliau puoselėjo antisemitinį diskursą, bet tik katalikiškoji.

L. Venclauskas, kaip ir kiti lietuviškojo antisemitizmo tyrinėtojai¹⁰, daug dėmesio skyrė Vinco Kudirkos tekstams, kuriuose piešiamas vienoks ar kitoks žydo paveikslas. Recenzuojamos knygos autorius diskutuotinu vadina anksčiau mokslinėje literatūroje išsakytą vertinimą, kad „antisemitizmo raiškos silpnėjimui XIX a. pab. įtakos turėjo Vinco Kudirkos <...> mirtis“, nes antisemitinės šio lietuvių tautinio sąjūdžio veikėjo publikacijos pasirodydavo „protarpiais, o ne sistemingai“ (p. 38). Tačiau toliau L. Venclausko tekste skaitome, kad V. Kudirkos retorika „kalbamuoju laikotarpiu yra viena aštresnių ir radikalesnių“ (p. 97), „retorikos aštrumu V. Kudirka buvo vienas lyderių“ (p. 104), nors

⁸ Ypač „Nedėldienio skaitymas“, „Šaltinis“.

⁹ D. S t a l i ū n a s, min. veik., p. 75.

¹⁰ K. R i c h t e r, *Antisemitismus in Litauen*, S. 125–164.

žinome, kad naujieji varpininkų lyderiai, pakeitę V. Kudirką, jau demonstravo gerokai tolerantiškesnę požiūrį į žydus¹¹.

Verta atkreipti dėmesį į L. Venclausko užfiksuotus antižydiškojo naratyvo pokyčius. Pažymėsiu tik keletą tokių epizodų: XIX–XX a. sandūroje lietuvių autoriai pagarbiai atsiliepdavo apie žydų prisirišimą prie savo kalbų, o tarpukariu norėta, kad ši tautinė mažuma prioritetai teiktų lietuvių kalbai (p. 231); žydų, kaip alkoholizmo tarp lietuvių platintojų, vaizdinys aktualus tik XIX a. pabaigoje (p. 235); kitaip nei cariniu laikotarpiu, Lietuvos Respublikos laikais neliko agitacijos saugotis žydų ekonominėje veikloje, nes dabar lietuviai jau esą konkurencingi (p. 254) ir pan. Svarbi šio tyrimo išvada skelbia, kad ypač arši antisemitinė kampanija buvo 1922–1923 m., kai ši etnokonfesinė grupė intensyviai sieta su socializmu ir bolševizmu (p. 236–256, 462).

Taip pat reikia atkreipti dėmesį į L. Venclausko išvadas, skelbiančias, kad XX a. ketvirtą deš. pabaigoje smuko A. Smetonos režimo autoritetas, todėl antisemitinių tekstų autoriai vėl, kaip XIX a. pabaigoje, pradėjo kreiptis į tautiečius, o ne į valdžią (p. 460). Knygoje taip pat konstatuojama, kad visuomenėje agresyvesnė antižydiška retorika sustiprėjo prasi-dėjus sovietinei okupacijai (p. 447–448, 463). Šiame kontekste galima prisiminti Gedimino Bašinsko įžvalgas: antisemitinių nuotaukų sustiprėjimą sukėlė ne tik išryškėję skirtingos lietuvių ir žydų geopolitinės orientacijos, bet ir lietuvių mąstymas tautomis, t. y. įsivaizdavimas, kad titulinei tautai (lietuviams) šioje valstybėje turi priklausyti valdžia, o mažumos turinčios paklusti. Sovietinė valdžia kūrė realybę, kuri prieštaravo tokiems įsitikinimams¹².

Iš knygoje pristatomų žydus vaizduojančių tekstų aptarimo matyti, kad XX a. trečiame–ketvirtame deš. lietuvių ir žydų santykių projekcijas nulėmė mąstymas tautomis, t. y. galvojimas apie tautinę valstybę ir idealią jos santvarką. L. Venclausko monografijoje yra labai daug šių tezų iliustruojančių pavyzdžių, tik gal šis aspektas mažokai akcentuotas išvadose. Taip pat atkreipčiau dėmesį į dar vieną svarbią L. Venclausko išvadą: „ilgainiui „žydų klausimas“ lietuvių visuomenei buvo primenamas, tačiau jokių efektyvių ar racionaliai pagrįstų būdų kaip jį išspręsti, nebuvo teikiama“ (p. 381–382). Čia, matyt, turimi galvoje radikalesnieji visuomenės elementai, t. y. tie, kuriuos galėtume įvardyti kaip antisemitus. Jiems žydų asimiliacija neatrodė tinkamas tikslas, žydų emigracija buvo siektinas rezultatas, bet aiškiai suvokta, kad ji negalėjo vykti didesniu mastu (p. 366), pilietinė integracija nei Lietuvoje, nei kurioje kitoje panašioje Vidurio ir Rytų Europos valstybėje irgi nebuvo realus variantas.

¹¹ XX a. pradžioje, anot Rimanto Miknio, varpininkų gretose lyderystę iš nuosaikiųjų perima radikalieji, tarp jų ir Povilas Višinskis, agitavęs už pagarbą kitataučiams: *Lietuvos atgimimo istorijos studijos*, t. 10: R. M i k n y s, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais*, Vilnius, 1995, p. 26–28.

¹² G. B a š i n s k a s, Lietuvių–žydų konfliktai sovietinės okupacijos pradžioje 1940 metų vasarą: tęstinu-mai ir lūžiai, *Kai ksenofobija virsta prievarta*, p. 197–212.

Atrodo, kad autorius aiškiai supranta diskurso analizei skirtų tyrimų ribas: „Įtikinamai iki galo negalima išvesti tiesioginės žodžio ir veiksmo koreliacijos, nors ryšys tarp šių dviejų fenomenų, be abejo, yra“ (p. 13). Tiesa, L. Venclauskas nėra nuoseklus, nes rašydamas apie XX a. ketvirto dešimtmečio pabaigą, konstatuoja, kad suveikė „kempinės“ efektas – dėl antižydiškos retorikos spaudoje poveikio „daliai lietuvių jau buvo suformuluota kaip nekvestionuojamas teiginys“, kad žydai yra priešai, „o juo remiantis buvo galima pereiti ir prie realių veiksmų, ypač tokioje situacijoje, kokioje ketvirto dešimtmečio pabaigoje atsidūrė Lietuva“ (p. 359). Ši citata rodytų, kad autorius visgi fiksuoja vaizdinių, sukurtų spaudoje lietuvių kalba, poveikį skaitytojams.

L. Venclauskas šį tyrimą lokalizuoja „idėjų ir mentaliteto istorijos lauke“ ir pabrėžia, kad už „tyrimo ribų lieka realiai (fizinio būdu) pasireiškiantis antisemitizmas: chuliganiški išpuoliai prieš žydus, jų turto naikinimas, fiziniai susirėmimai ir pan.“ (p. 13), tačiau kaip matėme iš anksčiau cituotų tyrimo uždavinių, yra padaroma išimtis ir knygoje aptariamais įvairūs antižydiški incidentai 1939–1940 m. (p. 435–448). Iš tiesų, knygoje ne kartą kalbama apie fizinius išpuolius prieš žydus (o ne jų interpretacijas spaudoje) (p. 102–103, 134–139), kartais net bandoma paaiškinti tokių kolektyvinio smurto proveržių priežastis. Viena iš tokių interpretacijų sako, kad lietuviai, smurtaudami prieš žydus, laikė juos caro valdžios sąjungininkais: „Tad tam tikra prasme dalis pogromų dalyvių galėjo įsivaizduoti, kad jie kovoja ne tik su žydais ar net visai ne su jais, o su vis labiau įgrystančia caro valdžia“ (p. 136). Vargu, ar tokių hipotetinių svarstymų reikia knygoje apie diskursą, juoba kad liko nepastebėta literatūra, skirta šių reiškinių analizei¹³.

Knygoje taip pat rašoma apie kitus už diskurso problematikos išeinančius aspektus, konkrečiai – apie lietuviams ir žydams atstovavusių aktyvistų bendradarbiavimą rinkimų į Rusijos valstybės dūmas metu bei kuriant Lietuvos Respubliką (p. 206, 222, 459). Čia vėlgi kaip ir antižydiško smurto atveju tokie ekskursai vargu, ar gali būti gerai apgalvoti ir pagrįsti. Štai kalbant apie situaciją po Pirmojo pasaulinio karo rašoma:

Čia taip pat galime matyti lietuvių ir žydų bendruomenių santykių pasikeitimą. Iki tol traktuotos kaip carinės Rusijos tautinės mažumos, nuo dabar (maždaug apie 1905 m.) šios bendruomenės ima bendrauti ir bendradarbiauti kaip dvi etnopolitinės bendruomenės, puoselėjančios savo ateities vizijas. Reikia pastebėti ir tai, kad šiame procese žydų bendruomenė lietuvių bendruomenę jau buvo aplenkusi, t. y. savo politines preferencijas išsakyti ji ėmė anksčiau nei lietuviai. Tačiau ilgainiui politinė lietuvių vizija paėmė viršų ir Lietuvos žydams liko arba su ja susitapatinti, arba plėtoti savo sionistinę programą (p. 459).

¹³ D. Staliūnas, min. veik. Ši monografija nelabai aiškiai tikslu paminima vienoje recenzuojamos knygos išnašoje (p. 405), bet akivaizdu, kad ji neskaityta.

Šioje citatoje neaišku: kas traktavo lietuvius ir žydus kaip tautines mažumas carų imperijoje¹⁴; kokia žydų bendruomenė turima galvoje, kai kalbama apie carinį laikotarpį (Lietuvos žydų bendruomenės tuo metu nebuvo¹⁵); ar tikrai galima kalbėti apie bendraujančias etnopolitines bendruomenes, o ne jų elitus; kokios konkrečiai turimos galvoje politinės preferencijos, kurias žydai išsakė anksčiau nei lietuviai (sionistinė, Bundo, autonomistų etc.); kodėl žydai turėjo tik du pasirinkimus – susitapatinti su lietuvių vizija vs sionizmas?¹⁶

Dar viena tema, išeinanti už diskurso analizės ribų, yra literatūra kaip „žydų ir lietuvių suartėjimo terpė“ (p. 249–250). Prieš daugiau kaip dešimtmetį Jurgitos Verbickienės sudarytas straipsnių rinkinys¹⁷, manau, galėjo padėti recenzuojamos knygos autoriui šią temą aptarti išsamiau.

2008 m. apginta L. Venclausko disertacija iki šiol patekdavo į siauro tyrinėtojų rato (taip pat ir šios recenzijos autoriaus) akiratį. Dabar su ja galės susipažinti gerokai daugiau istorija besidominčių skaitytojų.

Darius Staliūnas
(Lietuvos istorijos institutas)

¹⁴ Terminas „tautinė mažuma“, kalbant apie Romanovų imperijos laikotarpį, apskritai turbūt neturėtų būti taikomas.

¹⁵ *Lietuvos žydai. Istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Vilnius, 2012, p. 523–529.

¹⁶ Lietuvių ir žydų bendradarbiavimui skirta prieš daugiau kaip dešimtmetį publikuota knyga, kuri liko čia recenzuojamos knygos autoriaus nepastebėta: *Pragmatic Alliance. Jewish–Lithuanian Political Cooperation at the Beginning of the 20th Century*, ed. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Budapest, New York, 2011.

¹⁷ *Abipusis pažinimas: lietuvių ir žydų kultūriniai saitai (Specialusis „Lietuvos istorijos studijų“ leidinys (t. 8))*, sud. J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Vilnius, 2010.

